

اسناد خزانه اسلامی

سعید کریمی / کارشناس ارشد اقتصاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام

saeed_karimi92@yahoo.com

samosavian@yahoo.com

سیدعباس موسویان / دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

پذیرش: ۹۳/۱۱/۱۹

دریافت: ۹۳/۴/۲۴

چکیده

انتشار اسناد خزانه سنتی، ابزار مهم و کارایی برای تأمین کسری بودجه دولت‌ها می‌باشد. اما کارکردهای دیگری همچون سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت، سنجش‌ای برای تعیین نرخ‌های کف بازارهای مالی و ابزار مؤثر بانک مرکزی در اجرای سیاست پولی، نقش فوق‌العاده‌ای به این ابزار داده است. در عین حال، به دلیل ماهیت ربوی، قابلیت کاربرد در نظام مالی اسلامی ندارد.

این مقاله به روش توصیفی - تحلیلی، انواع اوراق خزانه اسلامی را از جهت انطباق با موازین شرعی بررسی می‌کند. بر اساس یافته‌های مقاله، در صورتی که دیون دولت به بانک‌ها، شرکت‌ها و مؤسسه‌های خصوصی و عمومی، ناشی از خرید کالاها و خدمات واقعی همچون قراردادهای پیمانکاری باشد، خرید و فروش آنها بر اساس دیدگاه اکثر مذاهب اسلامی، از جمله فقه امامیه و قوانین ایران، مجاز بوده و می‌توان بر پایه آنها اوراق بهادار کوتاه‌مدت با ریسک پایین به نام اسناد خزانه اسلامی منتشر کرد.

کلیدواژه‌ها: بازارهای مالی، اسناد خزانه، اسناد خزانه اسلامی، سیاست مالی، سیاست پولی، عملیات بازار باز، اوراق قرضه.

مقدمه

را برای سررسید معین در اختیار بانکها، پیمانکاران پروژه‌های کوتاه‌مدت یا تأمین‌کنندگان نیازهای جاری و به‌طورکلی طلبکاران دولت قرار دهد و از این طریق، نیازها و هزینه‌های جاری و کوتاه‌مدت خود را تأمین مالی کند. این اوراق ابتدا در بازار اولیه توسط دولت برای تأمین مالی هزینه‌های جاری منتشر می‌شود، سپس در بازار ثانویه خرید و فروش می‌شود، بانک مرکزی نیز می‌تواند با خرید و فروش این اوراق، سیاست‌های پولی موردنظر را برای تنظیم حجم نقدینگی اعمال کند.

ادبیات و پیشینه موضوع

در خصوص اسناد خزانه اسلامی مطالعات بسیار کمی صورت گرفته است که در ذیل، به برخی از آنها اشاره می‌شود: مقدسی (۱۳۷۳) در تحقیقی پیشنهاد می‌کند: بانکها و مؤسسه‌های مالی اعتباری از محل منابع خود، کالاهای موردنیاز دولت را به صورت نقد خریداری و به صورت نسیه مدت‌دار به دولت بفروشند و دولت در برابر خرید این کالاها، اسناد مالی با مبالغ معین و سررسیدهای مشخص (اوراق خرید دولتی) به بانکها و مؤسسه‌های مالی بپردازد و آنها در بازار ثانوی به مردم و یا بانک مرکزی بفروشند و پول نقد دریافت کنند.

فراهانی فرد (۱۳۸۱) نیز در تحقیق خود پیشنهاد می‌کند: یک مؤسسه مالی خصوصی، کالاهای موردنیاز دولت را خریداری کرده، آنها را به قیمت بیشتری به صورت نسیه به دولت بفروشد و دولت در مقابل خرید آنها، اسناد بهاداری با مبالغ اسمی معین و با سررسیدهای مشخص (اوراق بدهی دولت) به فروشنده تحویل دهد و دارندگان اوراق در بازار ثانوی به فروش برسانند.

صالح‌آبادی (۱۳۸۴) در مقاله «بررسی اوراق قرضه

در اقتصادهای متعارف رایج‌ترین راه برای تأمین کسری بودجه دولت، انتشار اوراق قرضه به‌ویژه اسناد خزانه است. این اوراق به گونه‌ای منتشر می‌شود که در بازارهای ثانویه قابل خرید و فروش باشند. این اسناد در واقع، حاکی از مبلغی بدهی است که با تنزیل به فروش می‌رسد و مهم‌ترین کاربردهای آن به شرح ذیل است:

۱. تأمین کسری بودجه دولت؛ ۲. ابزار مالی مناسب برای سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت؛ ۳. ابزار مالی مناسب برای ایجاد یک نرخ بهره کف در بازارهای پولی و مالی؛ ۴. ابزار مالی بسیار مناسب برای اعمال سیاست‌های پولی از طریق عملیات بازار باز.

با توجه به ممنوعیت ربا (بهره) در اسلام، به‌کارگیری هر ابزاری که کارکردی مبتنی بر ربا داشته باشد، مورد پذیرش نخواهد بود. از آنجاکه این اوراق، اسناد بدهی واقعی نیستند و ماهیتاً سند بدهی محسوب نمی‌شوند، فروش اولیه آنها از باب بیع دین (تنزیل) نخواهد بود و حقیقت اینها چیزی جز قرض با بهره نیست و تنها تفاوتشان با سایر اوراق قرضه در شیوه محاسبه است. در نتیجه، این ابزار قابل استفاده در نظام بانکی بدون ربا نخواهد بود. از این رو، لازم است ابزارهای مناسبی برای اجرای سیاست‌های مالی و پولی طراحی گردد.

سؤال اصلی مقاله این است که آیا می‌توان با استفاده از آموزه‌های فقه اسلامی اوراق مالی کوتاه‌مدت و با ریسک پایین به عنوان اسناد خزانه اسلامی طراحی کرد؟

این مقاله درصدد است با معرفی اسناد خزانه در چارچوب عملیات بانکی بدون ربا، جایگزینی مناسب برای اسناد خزانه سنتی در اختیار سیاست‌گذاران اقتصادی قرار دهد. بدین‌گونه که دولت می‌تواند با انعقاد قراردادهای مربوط به مبادلات واقعی، اوراق بهادار خزانه

ریسک پایین به نام اسناد خزانه اسلامی منتشر کرد. نظر به مطالعات انجام شده در این زمینه و خلأ مطالعه‌ای جامع در زمینه ماهیت فقهی این اوراق و نحوه کاربست آن به عنوان یکی از ابزارهای کاربردی پذیر در بازارهای مالی کشور، هدف اصلی مقاله حاضر امکان‌سنجی فقهی انتشار انواع اوراق خزانه اسلامی می‌باشد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد دولت می‌تواند با استفاده از ظرفیت‌های ابزار تازه تصویب خرید دین، بخشی از بدهی‌های خود را در قالب اوراق بدهی استاندارد شده و با تعهد پرداخت خزانه‌داری کل (اسناد خزانه اسلامی) پرداخت نماید.

ماهیت اسناد خزانه سنتی

در ادبیات مالی، اسناد خزانه، اوراق بهاداری هستند که گواه تعهد ناشر (عموماً دولت‌ها) به بازپرداخت مبلغ اسمی آنها در آینده است. این اوراق به پشتوانه تعهد و اعتبار کامل دولت منتشر می‌شوند و دارای سررسید یک سال و کمتر بوده و معاف از مالیات دولت‌های مرکزی و ایالتی می‌باشند. اسناد خزانه، کوپن بهره ندارند و در زمان فروش، دولت‌ها آنها را ارزان‌تر از مبلغ اسمی به خریداران می‌فروشند. اسناد خزانه از ابزارهای مالی دارای ماهیت بدهی هستند. در کشورهایی که از بازار مالی پیشرفته‌ای برخوردارند، بخش مهمی از بازار پول به اوراق خزانه دولتی که سررسیدی کمتر از یک سال دارند اختصاص دارد (فرجی، ۱۳۷۷، ص ۱۳۳). ویژگی اصلی اسناد خزانه خطر کمتر یا فاقد خطر بودن آنهاست. سرمایه‌گذاری که وجوه خود را در اسناد خزانه سرمایه‌گذاری می‌کند، مایل است کمترین ریسک را تقبل کند. نرخ بهره این اوراق نسبتاً پایین است، و با توجه به سیاست پولی و نرخ تورم معمولاً در حدی تعیین می‌شود

اسلامی در مالزی از دیدگاه فقه امامیه، با بررسی فقهی شرط بازخرید در بیع و شرط بازخرید به نحو تبانی، صحت بیع‌العینه را مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه می‌رسد که بیع‌العینه از نظر اسلامی باطل بوده و در نتیجه، طراحی اوراق قرضه اسلامی و شقوق آن، از جمله اوراق قرضه خزانه اسلامی در مالزی، از دیدگاه فقه امامیه مردود شمرده شده است.

موسویان و الهسی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «امکان‌سنجی فقهی تشکیل بازار بین‌بانکی در بانک‌داری اسلامی»، ضمن بررسی فقهی ابزارهای بین‌بانکی سنتی و تجربه برخی بانک‌های پیشرو اسلامی از جمله ایران، خرید و فروش اسناد خزانه اسلامی را به عنوان یکی از ابزارهای کاربردی پذیر در بازار بین بانکی معرفی می‌نمایند.

قضاوی و بازمحمدی (۱۳۹۰) در گزارش تحقیقی مشترکی تحت عنوان «عملیات بازار باز در چارچوب بانک‌داری بدون ربا؛ مطالعه موردی: اسناد خزانه اسلامی»، ضمن معرفی اسناد خزانه اسلامی، نحوه کاربرد این اوراق در اعمال سیاست‌های پولی و مالی را تشریح نموده و سپس سازوکار قانونی انتشار اسناد خزانه اسلامی و لایحه پیشنهادی خود را برای این اوراق بیان می‌کنند.

موسویان، نظریور و خیزائی (۱۳۹۰) در مقاله «امکان‌سنجی فقهی طراحی اسناد خزانه اسلامی در بازارهای مالی اسلامی»، انواع اوراق خزانه اسلامی از جهت انطباق با موازین شرعی را بررسی کرده، در نهایت نشان می‌دهند در صورتی که دیون دولت به بانک‌ها، شرکت‌ها و مؤسسه‌های خصوصی و عمومی، ناشی از خرید کالاها و خدمات واقعی همچون قراردادهای پیمانکاری باشد، خرید و فروش آنها بر اساس دیدگاه اکثر مذاهب اسلامی از جمله فقه امامیه و قوانین ایران مجاز بوده و می‌توان بر پایه آنها اوراق بهادار کوتاه‌مدت با

خزانه را صادر کرد، لکن در همه این موارد به دلیل عدم استقبال مردم، اوراق به مقاطعه کاران، صندوق‌های بازنشستگی و شرکت‌های بیمه فروخته شد (همان، ص ۵۴).

بررسی سوابق انتشار و فروش اسناد خزانه در ایران نشان می‌دهد که اوراق منتشره نتوانست اقبال بخش خصوصی را به خود جلب کند. عوامل زیادی در رابطه با عدم موفقیت این اوراق مطرح است. به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین دلایلی که برای عدم موفقیت این اوراق وجود دارد ماهیت ربوی اوراق و حرام و ممنوع بودن معامله این اوراق از دید عامه مردم باشد (موسویان، ۱۳۸۷، ص ۲۸۸).

کارکرد اسناد خزانه

اسناد خزانه برای تأمین مالی دولت منتشر می‌شوند. این اسناد در مقایسه با سایر ابزارهای بازار پول از درجه نقدشوندگی بیشتری برخوردارند؛ زیرا سریع‌تر از سایر ابزارها معامله می‌شوند. اسناد خزانه بدون ریسک هستند؛ چراکه تقریباً هیچ احتمال نکول در مورد آنها وجود ندارد. اسناد خزانه اصلی‌ترین ابزار بازار پول در بسیاری از کشورها می‌باشند. در نظام‌های بانکی مرسوم، بانک‌های مرکزی برای مداخله غیرمستقیم در بازار پول عموماً از سه ابزار نسبت سپرده قانونی، نرخ تنزیل و عملیات بازار باز بر روی اسناد خزانه یا اوراق قرضه دولتی استفاده می‌کنند. درحالی‌که تأثیرگذاری این ابزارها بر متغیرهای حجم پول و نرخ بهره بازار قطعی است، لیکن در طی زمان اهمیت آنها در سیاست‌گذاری پولی فراز و فرودهایی داشته است. در حال حاضر، عملیات بازار باز که در مقایسه با دو ابزار سنتی دیگر طول عمر کوتاه‌تری نیز در سیاست‌گذاری پولی دارد، به دلیل مزایای برجسته خود، از کاربرد وسیعی در مداخلات روزانه بانک‌های مرکزی در بازارهای مالی برخوردار گشته است.

که بازده این اوراق قادر به پوشاندن نرخ تورم باشد تا از خروج سرمایه از کشور جلوگیری کند (جهانخانی و پارسائیان، ۱۳۷۴، ص ۱۷۴-۱۷۵).

اسناد خزانه می‌تواند به عنوان راهکار تأمین مالی میان و بلندمدت نیز مورد استفاده قرارگیرد. در این موارد، دولت اوراق جدید را با این قصد منتشر می‌کند که بتواند بدهی‌های قبلی خود (اوراق قبلی) را که مدت آنها به پایان رسیده از محل اوراق جدید بپردازد. بنابراین، دولتی که به وجوه نقد برای مدت ۴ سال نیاز دارد، به جای اینکه اوراق چهار ساله منتشر کند، می‌تواند به عنوان یک راهبرد، انتشار اسناد خزانه شش ماهه را انتخاب نموده و سپس این برگه را هفت بار با سررسیدهای شش ماهه به گردش درآورد تا اینکه دوره مالی وی به پایان رسد.

تجربه انتشار اسناد خزانه سنتی در ایران

پیش از انقلاب اسلامی، دولت وقت با اهداف گوناگون در چند مرحله اقدام به انتشار این اوراق نمود که در ذیل، به برخی از آنها اشاره می‌شود:

به موجب قانون بودجه سال ۱۳۲۰، وزارت دارایی اجازه یافت تا مبلغ ۴۰۰ میلیون ریال اسناد خزانه با سررسیدهای حداکثر چهار ماهه منتشر کند. نرخ بهره این اسناد ۶ درصد بود و به علت عدم استقبال مردم، سازمان‌های دولتی موظف به خرید آن شدند و حداکثر ۲۰۰ میلیون ریال آن به فروش رسید (رحیمی، ۱۳۸۱، ص ۳). در سال ۱۳۴۱ با تصویب هیئت وزیران، اجازه انتشار سه میلیارد ریال اسناد خزانه به وزارت دارایی داده شد. بهره این اسناد ۶ درصد و از پرداخت مالیات معاف بودند. بعد از آن نیز قانون برای سال‌های ۱۳۴۴، ۱۳۴۶ و ۱۳۴۸ به ترتیب مبلغ ۱۵، ۲۰ و ۳۰ میلیارد ریال اجازه انتشار اسناد

اشکال اسناد خزانه سنتی

اتومبیل‌ها و اتوبوس‌های فرسوده‌ای که در اختیار وزارتخانه‌های دولتی است، نیازمند خرید تعدادی اتومبیل جدید است، ولی به لحاظ محدودیت بودجه نمی‌تواند قیمت آنها را نقدپردازد. در این وضعیت، اقدام به خرید شش ماهه این تعداد خودرو از کارخانه‌های تولیدکننده یا شرکت‌های واردکننده کرده، به جای پول نقد، اسناد بدهی استاندارد (برای مثال، یک میلیون ریالی شش ماهه) با تعهد پرداخت خزانه‌داری کل به آنها می‌پردازد. حال دارندگان اسناد می‌توانند تا سررسید صبر کرده، مبلغ اسمی اوراق را دریافت نمایند، کما اینکه می‌توانند با کسری از قیمت اسمی، اوراق و اسناد بدهی دولت را در بازار ثانوی بفروشند (تنزیل کنند). به صورت طبیعی، هرچه به سررسید اوراق نزدیک شود، قیمت بازاری اوراق به قیمت اسمی (یک میلیون ریال) نزدیک می‌شود.

نظریه اسناد خزانه اسلامی - که در ادامه بحث خواهد شد - از نظر فقهی مصداق «بیع دین مؤجل به غیرمدیون در مقابل ثمن کمتر» است؛ به همین خاطر نباید مصداق بیع دین به دین و ربا باشد.

تعریف بدهی، اسباب و انواع آن

در ادبیات فقهی آمده است: دین (بدهی) مال کلی ثابت در ذمه یک فرد به نفع دیگری است که به یکی از اسباب دین حاصل می‌شود. به کسی که مال بر گردن اوست «مدیون» یا «مدین» (بدهکار) و به دیگری «دائن» یا «غریم» (بستانکار) می‌گویند. سبب دین دو گونه است: اختیاری؛ مانند قرض کردن، و قهری؛ مانند ضمانت. همچنین در این ادبیات، دین به دو گونه تفکیک می‌شود: دین حال، که شامل بدهی بدون مدت یا مدت‌دار سررسیدشده است، و دین مؤجل یا مدت‌دار. در نوع اول، دائن حق دارد هر زمان که بخواهد طلب خویش را مطالبه کند و بر مدیون

از آنجاکه این اوراق در اقتصادهای سنتی، اسناد بدهی واقعی نیستند، فروش اولیه آنها هرچند به عنوان تنزیل نامیده می‌شود، از باب بیع دین (تنزیل) نخواهد بود و حقیقت اینها چیزی جز قرض با بهره نیست و تنها تفاوتشان با قرض با بهره در شیوه محاسبه است. بنابراین، عملیات تنزیل اسناد خزانه نیز در واقع اعطای قرض از جانب دارنده اوراق به دولت خواهد بود. در نتیجه، به کارگیری اسناد خزانه در چارچوب بانک‌داری اسلامی ممنوع است.

ایده اسناد خزانه اسلامی

اسناد خزانه اسلامی، ابزاری است که مبتنی بر بدهی دولت به نظام بانکی، ذی‌نفعان و تأمین‌کنندگان منابع بوده و به وسیله خزانه‌داری کل وزارت امور اقتصادی و دارایی منتشر می‌شود. اسناد خزانه اسلامی جایگزین مناسبی برای اسناد خزانه غربی است که در اختیار سیاست‌گذاران اقتصادی قرار می‌گیرد. انتشار اسناد خزانه اسلامی بر اساس استاندارد کردن بدهی دولت است؛ به این بیان که دولت به جای پرداخت اسناد بدهی متعارف مانند چک و سفته، اوراق بهادار استانداردشده از جهت مبلغ، مدت و کیفیت تسویه که قابلیت خرید و فروش در بازار ثانویه را دارند، تحویل می‌دهد. روشن است که این مقدار از تغییر، تغییری در ماهیت قرارداد و ماهیت بدهی دولت پدید نمی‌آورد؛ در نتیجه، تغییری در حکم شرعی آن پدید نمی‌آورد، اما زمانی که دارندگان اوراق آنها را در بازار ثانویه به صورت نقد می‌فروشند، معامله بین خریدار و فروشنده اوراق، خرید دین خواهد بود. بنابراین، بر پایه بدهی دولت به پیمانکاران، بانک‌ها و بنگاه‌های خصوصی می‌توان اقدام به انتشار اسناد خزانه نمود.

برای مثال، فرض کنید که دولت برای جایگزینی

ب. بیع دین به غیرمدیون

۱. فروش دین حال یا مؤجل به غیرمدیون در صورتی که ثمن آن مؤجل باشد، نزد غالب فقهای شیعه و تمام فقهای اهل سنت، باطل است؛ چون مصداق بیع دین به دین است (الزحیلی، ۱۴۰۹ق، ص ۴۳۲؛ الزحیلی، ۲۰۰۲م، ص ۲۱۲).
 ۲. فروش دین مؤجل به غیرمدیون در صورتی که ثمن حال باشد، محل اختلاف جدی بین فقهای اسلام است و در این زمینه چند دیدگاه وجود دارد:

اول. حنفیه، حنابله و گروهی از شافعیه و گروهی از شیعه (ابن ادریس، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۳۹؛ محقق حلّی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۶۶؛ علامه حلّی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۳۴؛ شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۳۱۳؛ فاضل مقداد، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۱۴۶) آن را باطل می‌شمارند. البته حنفیه در سه مورد قایل به جواز شده است که عبارتند از:
 ۱. در صورتی که بایع (طلبکار) مشتری را در قبض دین از مدیون وکیل کرده باشد.

۲. در جایی که بایع، مشتری را به مدیون حواله دهد.
 ۳. در صورتی که بایع بعد از فروش، وصیت کند که بعد از موت او، دین را به مشتری بدهند (الزحیلی، ۲۰۰۲م، ص ۲۱۵؛ وزارة الاوقاف والشئون الاسلامیه، ۱۴۱۴ق، ص ۱۳۱).
 دوم. مشهور فقهای شیعه (علامه حلّی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳، ص ۲۰؛ شهید اول، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص ۱۹؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۴۳۲؛ محقق اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۹، ص ۹۷؛ صاحب حدائق، ۱۴۰۵ق، ج ۲۰، ص ۴۷) و نیز گروه دوم از شافعیه، ابن تیمیه و ابن قیم آن را صحیح شمرده‌اند (الزحیلی، ۲۰۰۲م، ص ۲۱۶).

دلیلی که برای عدم صحت اقامه شده این است که اولاً، فروشنده که طلبکار است، قبل از پایان اجل و حلول دین مستحق مالی در ذمه کسی نمی‌شود تا بتواند آن را بفروشد؛ ثانیاً، فروشنده قبل از پایان اجل و حلول دین،

واجب است در اولین وقت تمکن، پرداخت کند. در نوع دوم، تا زمان سررسید، دائن حق مطالبه ندارد و مدیون تکلیف پرداخت ندارد (موسویان، ۱۳۸۶، ص ۱۹۵-۱۹۶). اما در سررسید، طلبکار حق مطالبه دارد و با مطالبه وی، بر بدهکار واجب می‌شود که از هر راه ممکن به دنبال پرداخت بدهی خود باشد؛ اگرچه این کار از راه فروش کالا، سرمایه و زمین و ملک باشد یا ناچار شود طلب خود از دیگری را مطالبه کند یا املاک خویش را به اجاره دهد. در روایات، هرگونه تأخیر در پرداخت دین، در صورت تمکن ظلم شمرده شده و از آن به دزدی و خیانت تعبیر شده است (همان، ص ۱۹۶-۱۹۷).

مبانی فقهی بیع دین

ایده اسناد خزانه اسلامی یکی از مصادیق بیع دین در فقه است. بیع دین به چند صورت قابل تصور است که از جهت فقهی محل بحث و گفت‌وگو بین مذاهب اسلامی است. دیدگاه مذاهب اسلامی پیرامون بیع دین را می‌توان در چند بند به شرح ذیل خلاصه کرد:

الف. بیع دین به مدیون

۱. فروش دین حال یا مؤجل به خود مدیون در صورتی که ثمن آن مؤجل باشد، نزد اکثر فقهای شیعه و تمام فقهای اهل سنت باطل است؛ چون مصداق بیع دین به دین است (الزحیلی، ۲۰۰۲م، ص ۱۱۹-۲۰۱).

۲. فروش دین حال یا مؤجل به خود مدیون در صورتی که ثمن حال باشد، به اعتقاد همه فقهای شیعه و مشهور فقیهان اهل سنت جایز است؛ چون مصداق بیع است و منعی از آن نشده است (الزحیلی، ۲۰۰۲م، ص ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۸ و ۲۱۱؛ وزارة الاوقاف و الشئون الاسلامیه، ۱۴۱۴ق، ص ۱۲۷-۱۲۸).

۷. بین مشتری و مدیون دشمنی نباشد.
۸. مدیون از مکلفان باشد (الزحیلی، ۲۰۰۲م، ص ۲۱۷؛ وزارة الاوقاف و الشؤون الاسلامیه، ۱۴۱۴ق).

دیدگاه فقهای معاصر شیعه درباره خرید و فروش دین

طی صد سال اخیر، غالب فقهای همچون سیدمحمدکاظم یزدی (یزدی، ۱۳۷۶)، امام خمینی رحمته الله علیه (طبق قول اولشان) (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۵۸۱)، آیات عظام بروجردی، خوئی، سیستانی، مکارم شیرازی، تبریزی، وحید خراسانی و زنجانی، افزون بر خرید و فروش دین با مدیون، خرید و فروش دین با شخص ثالث به مبلغی کمتر مبلغ اسمی را نیز مجاز می‌دانند (منهاج الصالحین، ۱۴۳۰ق، ج ۲، ص ۱۷۰، ۴۹۰ و ۵۶۲). ممکن است این سؤال مطرح شود که آیا فقهای معاصر شیعه، خرید و فروش دین را به‌ویژه با تفصیلی که در اسناد خزانه گذشت و ممکن است تا سررسید چند مرتبه تکرار شود، قبول دارند؟ برای کسب دیدگاه مراجع، استفتائی به شرح ذیل تنظیم و برای اطلاع از نظرات فقها و مراجع بزرگوار شیعه، به دفاتر آن بزرگواران ارسال شد:

۱. آیا مجاز است در قراردادی به جای مبلغ نقد، اوراق به طرف معامله داده شود که حکایت از بدهی کارفرما به طرف معامله دارد و سررسید آن اوراق نیز حداکثر یک سال باشد؟
۲. آیا می‌توان قبل از زمان سررسید، این اوراق را به قیمتی کمتر از قیمت آن در زمان سررسید خریداری نمود؟
۳. آیا در صورت مجاز بودن خرید و فروش این اوراق به قیمتی کمتر در بار اول، آیا برای دفعات دیگر خرید و فروش این اوراق مجاز است؟

نمی‌تواند مال را تسلیم کند، پس چگونه می‌تواند آن را بفروشد؟ شهید ثانی در پاسخ این دو اشکال می‌گوید: اولاً، دین حق مالی است و به همین مقدار کافی است تا خرید و فروش شود، هرچند مطالبه آن قبل از پایان اجل ممکن نباشد؛ ثانیاً، لازم نیست مبیع هنگام عقد قابل قبض باشد، بلکه امکان قبض آن بعد از حلول کافی است (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۴۳۲).

سوم. گروه سوم از شافعیه، بین دین سلم و غیر آن تفصیل قایل شده و در دین سلم جایز نمی‌دانند، اما در سایر دیون، با تحقق شرایط ذیل، صحت آن را می‌پذیرند:
۱. مدیون دارا بوده و اقرار به دین کند یا اینکه دین او با بینه ثابت شود.
۲. دین، مستقر باشد.
۳. عوض در مجلس قرارداد تقابض شود (الزحیلی، ۲۰۰۲م، ص ۲۱۶؛ وزارة الاوقاف و الشؤون الاسلامیه، ۱۴۱۴ق، ص ۱۳۲).

چهارم. مالکيه بر این باور است که در صورتی که شرایط هشت‌گانه زیر محقق باشد، فروش دین صحیح خواهد بود.

۱. دین از اموری باشد که فروختن آن قبل از قبض جایز است؛ پس نباید از قبیل طعام باشد.
۲. ثمن آن قبض شود؛ چون در غیر این صورت، بیع دین به دین بوده و باطل می‌شود.
۳. ثمن از جنس دین نباشد و در صورت همجنس بودن، مساوی باشند.
۴. در صورتی که دین نقره است، ثمن طلا و بالعکس نباشد.
۵. فقر و غنا و همین‌طور عسر و یسر مدیون معلوم باشد.
۶. مدیون اقرار به دین داشته باشد.

همه مراجع معاصر به سؤالات پیش گفته پاسخ مثبت داده‌اند (نظریور، ۱۳۸۹).

مبانی حقوقی بیع دین در قوانین ایران

تا سال ۱۳۸۹، بیع دین بر مبنای آیین‌نامه موقت تنزیل اسناد و اوراق تجاری و مقررات اجرایی آن، که در جلسه مورخ ۱۳۶۱/۸/۲۶ شورای پول و اعتبار به تصویب رسید و متعاقباً در شورای نگهبان نیز مطرح گردید و با اکثریت آراء مخالف با شرع و قانون اساسی شناخته نشد، انجام می‌پذیرفت. با تصویب قانون برنامه پنجم توسعه در سال ۱۳۸۹، قرارداد خرید دین به صورت رسمی وارد قوانین کشور شد. در ماده ۹۸ قانون برنامه پنجم توسعه کشور آمده است: به عقود مندرج در فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، عقود اسلامی استصناع، مرابحه و خرید دین اضافه می‌شود. از این رو، عملیات خرید دین نه تنها مورد تأیید مشهور فقهاست، بلکه ماده قانونی مذکور صراحت دارد که خرید دین در قانون عملیات بانکی بدون ربا به رسمیت شناخته شده است (قانون برنامه پنجم توسعه، ماده ۹۸).

نسبت دین با ربا

صحت بیع دین (که نظریه اسناد خزانه از مصادیق آن است) به مبلغ کمتر، مشروط به این است که از فروش آن ربا لازم نیاید. برای اینکه معامله بیع دین ربوی نشود باید مافی‌الذمه، نقدین (طلا و نقره) و مکیل و موزون نباشد و یا اگر اینچنین است، به غیر جنس خود فروخته شود؛ زیرا فروش نقدین و مکیل و موزون به هم جنس خود به مقدار کمتر موجب ربا خواهد بود. این مطلب مورد قبول همه فقهاست و برخی در معامله سفته به آن تصریح کرده‌اند.

مالیت اسناد خزانه اسلامی، به اعتبار پولی است که این اسناد بیانگر آن هستند. به عبارت دیگر، در این نظریه، مافی‌الذمه پول است و چون پول رایج، به قول مشهور، شمارشی (معدود) است و ربا در خرید و فروش کالای شمارشی جریان ندارد، پس در فروش اسناد خزانه به مبلغ کمتر به صورت نقدی، ربا محقق نمی‌شود.

انواع اسناد خزانه اسلامی از جهت طرفین قرارداد

اسناد خزانه اسلامی بر پایه بیع دین، از جهت عناصر تشکیل دهنده بازار به چهار نوع قابل تقسیم است که تنها برخی انواع آن مجاز می‌باشند:

۱. انتشار اسناد خزانه اسلامی برای پرداخت بدهی

دولت به پیمانکاران

به طور معمول، فعالیت‌های پیمانکاری به صورت قراردادهای مدت‌دار و نسیه انجام می‌گیرد. مطالبات پیمانکاران از دستگاه‌های دولتی بابت قراردادهای انجام کار در طرح‌های تملک دارایی‌های سرمایه‌ای و همچنین سایر طرح‌های توسعه‌ای و زیربنایی مذکور در قوانین بودجه سنواتی و در سرفصل‌های بودجه عمرانی می‌باشد. در این حالت، به دلیل اینکه اولاً معامله صورت‌گرفته واقعی است و ثانیاً، بین دولت و پیمانکاران تعدد مالکیت وجود دارد، انتشار اسناد خزانه اسلامی بلامانع می‌باشد. پیمانکاران با دریافت اسناد خزانه اسلامی (اوراق استاندارد شده) مطالبات خود از دولت را تسویه می‌کنند. آنان می‌توانند تا سررسید منتظر بمانند و ارزش اسمی اسناد را دریافت کنند، کما اینکه می‌توانند تا سررسید در بازارهای مالی به روش بیع دین به شخص ثالث بفروشند و به پول نقد برسند.

- تسهیلات اعطایی در قالب یکی از عقود اسلامی توسط یک بانک خصوصی به دولت یا شرکت‌های دولتی داده شده باشد. در اینجا، بدهی یک شخص به شخص دیگر محقق می‌شود و می‌توان به پشتوانه این بدهی، اسناد خزانه اسلامی منتشر نموده، در اختیار بانک خصوصی گذاشت.

- تسهیلات اعطایی از محل وجوه مردم باشد که در بانک دولتی سپرده سرمایه‌گذاری نموده‌اند: در این حالت، بانک به وکالت از سپرده‌گذاران وجوه را در قالب یکی از عقود اسلامی به دولت تسهیلات می‌دهد. در اینجا نیز بدهی یک شخص به شخص دیگر محقق می‌شود و می‌توان به پشتوانه این بدهی اقدام به انتشار اسناد خزانه اسلامی نمود.

- تسهیلات اعطایی از محل وجوه دولت و زیرمجموعه آن یا از محل سپرده‌های قرض‌الحسنه بانک‌های دولتی باشد: در این حالت، به دلیل اتحاد مالکیت بدهکار و بستانکار و عدم تحقق بدهی یک شخص به شخص دیگر، اسناد خزانه اسلامی قابلیت انتشار ندارند.

۴. انتشار اسناد خزانه اسلامی برای پرداخت بدهی

دولت به نهادهای عمومی غیردولتی

این‌گونه بدهی‌ها به موجب تعهدات قانونی دولت برای تأمین خدمات عمومی و اجرای برنامه‌های رفاه اجتماعی ایجاد می‌شوند. برای مثال، می‌توان به مواردی همچون بدهی دولت به شهرداری‌ها بابت توسعه زیربناهای حمل و نقل درون‌شهری نظیر خطوط تاکسی‌رانی، اتوبوس‌رانی و مترو، و همچنین مواردی نظیر ارائه خدمات ارزان بهداشتی و درمانی از طریق برنامه‌های بیمه و تأمین اجتماعی آحاد جامعه اشاره نمود.

۲. انتشار اسناد خزانه اسلامی برای پرداخت بدهی

دولت به بانک مرکزی

این بدهی‌ها ناشی از وام و اعتبار اعطایی بانک مرکزی به دولت و مؤسسات و شرکت‌های دولتی می‌باشند. دولت و دستگاه‌های دولتی با استقراض از بانک مرکزی، نقدینگی موردنیاز خود را تأمین می‌نمایند و در برخی از اوقات توانایی بازپرداخت آن را ندارند. نتیجه این امر، انباشت بدهی به بانک مرکزی می‌باشد. نکته قابل ذکر در اینجا این است که به دلیل اتحاد مالکیت دولت و بانک مرکزی در قوانین ایران، بدهی بین دو شخصیت حقوقی مستقل شکل نمی‌گیرد؛ چراکه طبق قوانین موجود، تمام دارایی‌های بانک مرکزی و سایر بانک‌های دولتی از آن دولت می‌باشد؛ بنابراین، گرچه هر یک از این مجموعه‌ها از جهت مدیریت شخصیت حقوقی مستقل دارند، اما از جهت مالکیت، همه تحت یک مالکیت بوده و همه از آن دولت هستند. بر این اساس، تحویل اسناد خزانه از سوی دولت به بانک مرکزی و فروش اسناد خزانه توسط بانک مرکزی به مردم به کمتر از مبلغ اسمی و پرداخت مبلغ بیشتر توسط خزانه‌داری در زمان سررسید، از مصادیق بیع دین نیست و باب استقراض مبلغی و پرداخت مازاد بر آن در سررسید توسط دولت است که ربا محسوب شده و قابلیت انتشار در چارچوب قانون عملیات بانکی بدون ربا را ندارد.

۳. انتشار اسناد خزانه اسلامی برای پرداخت بدهی

دولت به شبکه بانکی

این بدهی‌ها عمدتاً ناشی از تسهیلات اعطایی بانک‌ها به دولت و شرکت‌های دولتی است. در اینجا چند حالت را می‌توان متصور شد:

انواع اسناد خزانه اسلامی از جهت نیاز دولت

اسناد خزانه اسلامی از جهت نوع نیاز دولت نیز به انواع مختلف تقسیم می‌شود که برخی انواع آن کاملاً مورد قبول و برخی نیازمند بررسی دقیق فقهی است.

۱. تأمین کالاهای مصرفی و سرمایه‌ای از طریق

انتشار اوراق خزانه اسلامی

دولت مانند تمام نهادها، سازمان‌ها و بنگاه‌های موجود در یک اقتصاد، نیازمند یک سری اقلام سرمایه‌ای و مصرفی در جهت انجام وظیفه‌های محوله خود است. برای مثال، خرید خودرو، ماشین‌آلات اداری، لوازم تحریر، مبلمان اداری و مواد اولیه، برخی از این اقلام است. دولت به هنگام رویارویی با کسری بودجه، قادر به پرداخت قیمت کالاها به صورت نقد نیست، اما می‌تواند به صورت نسبی و در قالب اسناد خزانه اسلامی مدت‌دار پرداخت کند؛ به گونه‌ای که تولیدکنندگان در برابر تأمین کالاهای موردنیاز دولت، به جای فروش نقدی و دریافت وجه نقد، با فروش نسبی کالاهای خود با قیمتی افزون‌تر، اسناد خزانه دولتی مدت‌دار به ارزش اسمی دیون دریافت می‌کنند.

۲. تأمین مالی پروژه‌ها و انجام خدمات از طریق

انتشار اوراق خزانه اسلامی

گاه دولت به منظور پیگیری هدف‌های توسعه‌ای خود نیازمند اجرای طرح‌ها و پروژه‌های عمرانی و نیز انجام برخی خدمات خاص است؛ اما به هنگام رویارویی با کسری بودجه، به صورت مستقیم قادر به تسویه نقدی نیست؛ بنابراین در چنین مواقع، انجام این امور را به دیگران واگذار کرده و در برابر بدهی‌های خود به انتشار اسناد خزانه مدت‌دار به ارزش اسمی بدهی‌ها اقدام می‌کند. بدهی‌های دولت در این‌گونه موارد بیانگر

پرداخت‌های مقرر بابت انجام پروژه‌ها و اجرای خدمات به وسیله دیگران است.

در این نوع اسناد خزانه اسلامی، دولت طی عقدهایی مانند استصناع و جعاله به تأمین هدف‌های خود اقدام کرده و از آنجا که در حال حاضر وجوه نقد لازم جهت ایفای پرداخت خود را ندارد، به صورت نسبی آنها را پرداخت می‌کند؛ به این صورت که دولت به انتشار اسناد خزانه مدت‌دار مبنی بر بدهی به طرف‌های قرارداد خود اقدام کرده، به طلبکاران تحویل می‌دهد؛ بنابراین، از آنجا که اوراق منتشر شده در این شیوه به منظور تأمین کسری بودجه دولت برای انجام طرح‌ها و خدمات موردنیاز وی است، این اوراق در اصطلاح به «اسناد خزانه اسلامی خرید خدمت» معروف هستند.

۳. تأمین وجوه نقد از طریق انتشار اسناد خزانه

اسلامی

در برخی موارد دولت به عللی با کسری نقدینگی روبه‌رو می‌شود. برای مثال، به منظور پرداخت حقوق و عیدی کارمندان خود منابع نقدی لازم را ندارد یا در آینده نزدیک بخشی از تسهیلات دریافتی دولت سررسید شده و دولت منابع کافی برای بازپرداخت آنها ندارد. در این نوع کسری، دولت نیاز مبرم به وجوه نقد داشته و مشکل پیش‌رو به غیر از تأمین وجوه نقد راهکار جایگزینی ندارد؛ بنابراین، در این مواقع، دولت با بهره‌گیری از مزیت‌های اسناد خزانه اسلامی قادر به حل این مشکل است. اسناد خزانه اسلامی متناسب با این کسری باید سرانجام وجوه مازاد اقتصاد را جمع‌آوری و به حل این مشکل کمک کند.

اسناد خزانه اسلامی تأمین وجوه مبتنی بر دارایی پایه سهل‌البيع (مانند طلا) است که در وهله نخست در تملیک دولت است؛ سپس دولت به منظور دستیابی به نقدینگی،

مناسبی در اختیار خزانه‌داری کل وزارت امور اقتصادی و دارایی برای تصفیه بدهی‌های انباشته آن قرار می‌گیرد. از این راه، انضباط مالی مطلوبی نیز بر عملکرد مالی دولت حاکم می‌شود. در وهله دوم، با گشایشی که در وضعیت مالی بانک‌های بستانکار و پیمانکاران حاصل می‌شود، گردش وجوه مالی در اقتصاد روان‌تر و هزینه‌های معاملاتی کاهش می‌یابد. در گام بعد، ابزار کارآمدی برای مدیریت نقدینگی بانک‌ها برای معاملات بازار بین بانکی شکل می‌گیرد و سرانجام، بانک مرکزی با خرید و فروش اسناد خزانه در بازار ثانویه اسناد، که در اصطلاح، «عملیات بازار باز» خوانده می‌شود، می‌تواند به اعمال سیاست پولی در اقتصاد بپردازد. در مرحله آخر، با انتشار اسناد خزانه اسلامی، زمینه آشکارسازی بیشتر ترجیحات فعالان بازار در قیمت‌گذاری وجوه و اعمال سیاست‌گذاری پولی غیرمستقیم و مؤثر در اقتصاد کشور فراهم می‌شود.

به بیان دیگر، طراحی اوراق خزانه اسلامی این امکان را فراهم می‌کند که از یک طرف، دولت‌ها و شرکت‌های دولتی که با کسری بودجه مواجه شده‌اند، بتوانند از طریق انتشار و فروش این اوراق، کسری بودجه خود را تأمین نمایند و از طرف دیگر، مؤسسات مالی و به تبع آنها صاحبان وجوه مازاد از طریق خرید و فروش این اوراق به سود معین، کوتاه‌مدت، و با ریسک بسیار پایین برسند. سررسید این اوراق به طور معمول حداکثر تا سقف یک سال تعیین می‌گردد و مبنای محاسبه رقم تنزیل، متوسط نرخ بازدهی سرمایه در بخش خاص و موردنظر و توافق طرفین قرارداد می‌باشد. نکته قابل توجه در مورد این اوراق، ریسک بسیار پایین آن می‌باشد. به دلیل سررسید کوتاه این اوراق و اینکه ناشر آن خزانه‌داری دولت بوده و به عنوان دیون ممتاز دولت نیز شناخته می‌شود، خریداران با

به انعقاد دو قرارداد مجزا و مستقل از هم اقدام می‌کند؛ به این صورت که ابتدا با انجام معامله بیع نقد، دارایی خود را در بازار به فروش می‌رساند، سپس به همان میزان از راه بیع نسبی از آن دارایی از بازار می‌خرد. سرانجام دولت به ارزش اسمی بیع نسبی به انتشار اسناد خزانه اسلامی اقدام کرده و به فروشندگان دارایی نسبی در جهت ایفای تعهدها تحویل می‌دهد. در این نوع اوراق باید دقت شود که مشکل بیع‌العینه پیش نیاید. بنابراین، دولت موقع فروش دارایی (برای مثال طلا) اصلاً اعلام خرید نسبی همان دارایی را نمی‌کند، سپس با یک فاصله زمانی اقدام به خرید نسبی از همان دارایی از بازار طلا می‌کند و این خرید، لزوماً همان طلاها و از همان مشتریان قبلی دولت نخواهد بود.

بازار ثانوی اسناد خزانه اسلامی

اسناد خزانه اسلامی قابلیت عرضه در بازار ثانویه را نیز دارند. به منظور تشکیل بازار ثانویه و افزایش نقدشوندگی ابزارهای بدهی، یافتن راه‌حل‌هایی مشروع، ضروری است. بازار ثانویه اسناد خزانه می‌تواند بازار بین بانکی و یا بورس اوراق بهادار باشد. در این بازار، اسناد خزانه بر مبنای ضوابط خرید دین و بر حسب شرایط عرضه و تقاضای وجوه در بازار مالی، به قیمتی متفاوت با قیمت اسمی، دادوستد می‌شوند. در هر زمان، خزانه‌داری کل نیز این امکان را دارد که در قبال پرداخت زود هنگام بدهی‌های خود، اسناد خزانه را به قیمتی کمتر از قیمت اسمی، از بازار جمع‌آوری نماید. کما اینکه بانک مرکزی می‌تواند با ورود به بازار ثانوی این اسناد و با خرید و فروش آنها، به سیاست پولی انبساطی یا انقباضی اقدام نماید.

کارکرد اقتصادی اسناد خزانه اسلامی

با معرفی اسناد خزانه اسلامی، در وهله اول ابزار مالی

اطمینان بیشتری می‌توانند اقدام به مبادله این اوراق در بازار نمایند؛ کما اینکه تجربه سایر کشورها در زمینه انتشار اوراق خزانه متعارف مؤید این موضوع است.

از دیگر کاربردهای این اوراق می‌توان به مدیریت نقدینگی بین بانکی اشاره نمود. بانک‌های تجاری به منظور کنترل ریسک نقدینگی خود، می‌توانند همیشه مقادیری از منابع مازاد خود را صرف خرید این اوراق نمایند. در این صورت، هر زمان که با مشکل کمبود نقدینگی مواجه شوند، می‌توانند با فروش اوراق در بازار ثانویه به نقدینگی موردنیاز خود دست یابند؛ و به نسبت تعداد روزهای نگه‌داری اوراق، سود عاید آنها می‌شود. و اگر با مشکل نقدینگی مواجه نشوند، با نگه‌داری اوراق تا زمان سررسید کل مبلغ اسمی را دریافت می‌نمایند. بنابراین، چنانچه جواز انتشار این اوراق از سوی مراجع ذی‌صلاح صادر شود و سازوکارهای قانونی آن تبیین گردد، می‌توان ادعا نمود که تا حد زیادی بانک‌های تجاری از حفظ منابع خود به صورت راکد و به عنوان ذخیره احتیاطی بی‌نیاز می‌شوند و این موضوع منجر به افزایش کارایی بانک‌ها می‌شود.

اسناد خزانه اسلامی در قوانین ایران

به منظور عملیاتی کردن این اوراق در بازار داخلی، باید به دو نکته توجه نمود. اول اینکه بر اساس ماده (۱) آیین‌نامه موقت تنزیل اسناد و اوراق تجاری مصوب ۱۳۶۱، همچنین ماده ۹۸ قانون برنامه پنجم توسعه، مفاد این اوراق می‌بایست حاکی از بدهی ناشی از معاملات تجاری باشد و دوم اینکه بر اساس ماده (۵) آیین‌نامه مذکور، سررسید اوراق نباید بیش از یک سال باشد. البته همان‌گونه که پیش‌تر هم ذکر گردید، سررسید اسناد خزانه به طور معمول کمتر از یک سال می‌باشد و این موضوع

کاملاً منطبق بر ماده قانونی مذکور است.

بر این اساس، اوراق خزانه اسلامی می‌بایست حاکی از بدهی واقعی دولت به طرف معامله باشد؛ یعنی به ازای تعهدی که وی برای اجرای طرح مشخصی می‌دهد، دولت به جای پول نقد، به او اوراق خزانه می‌دهد که این اوراق مدت‌دار است. نظیر اینکه در معامله‌ای که بین افراد و پیمانکاران منعقد می‌شود، به جای پول نقد، چک تضمینی در زمان‌های ازپیش تعیین شده پرداخت شود یا پس از اتمام قرارداد، چک‌های معمولی در تاریخ‌های معینی به طرف مقابل تحویل شود. پس اوراق خزانه اسلامی از بدهی واقعی حکایت دارد که به واسطه عقد شرعی و عرفی ایجاد شده است. با ملاحظه واقعی بودن بدهی در این اوراق، خرید و فروش این بدهی در فقه اسلامی نیز مطابق فتوای اکثر فقیهان جایز است.

بر این اساس است که مطابق جزء ۲ بند ۶ تبصره ۶ ماده واحده بودجه سال ۱۳۹۲ و ۱۳۹۳، دولت مجاز است اسناد خزانه اسلامی با حفظ قدرت خرید را با سررسید یک تا سه سال به صورت بی‌نام و یا بانام، صادر کند و به منظور تسویه بدهی مسجل خود بابت طرح‌های تملک دارایی‌های سرمایه‌ای مطابق ماده (۲۰) قانون محاسبات عمومی کشور به قیمت اسمی تا سقف سی هزار میلیارد ریال به طلبکاران غیردولتی واگذار نماید. اسناد مزبور، ضمن معاف بودن از پرداخت هرگونه مالیات، به عنوان ابزار مالی موضوع قانون بازار اوراق بهادار مصوب ۱۳۸۴/۹/۱ محسوب شده و با امضای وزیر امور اقتصادی و دارایی صادر می‌شوند.

۱. دولت به منظور تأمین اعتبار اسناد مزبور در زمان سررسید، ردیف خاصی را در لایحه بودجه سنواتی پیش‌بینی می‌نماید. در صورت عدم وجود یا تکافوی اعتبار مصوب در بودجه عمومی دولت، اسناد خزانه

همراه با تنزیل به فروش رسانند و یا با فروش در بازار بورس مبلغ تنزیل شده را که کمتر از مبلغ اسمی درج شده در اوراق است متناسب با مدت باقی مانده تا سررسید دریافت دارند. بنابراین، اگر دارندگان این اوراق تا زمان سررسید صبر نمایند، هیچ‌گونه ریسک مستقیمی را از ناحیه این اوراق متحمل نخواهند شد، اما اگر بخواهند قبل از سررسید به فروش برسانند، بسته به شرایط رونق و رکود و نرخ‌های سود اعلام شده توسط بانک مرکزی، قیمت بازاری این اوراق از قیمت اسمی آن فاصله خواهد گرفت. از این رو، بازدهی این اوراق بسته به استراتژی تصمیم‌گیری راجع به نگه‌داری یا فروش اوراق متفاوت خواهد بود.

۳. در صورتی که بازار بورس ثانویه فعالی برای اوراق خزانه اسلامی به وجود آید، این اوراق از قدرت نقدشوندگی بالایی برخوردار خواهند بود؛ بدین معنا که افراد با مراجعه به بازار بورس در نرخ تنزیل جاری می‌توانند این اوراق را قبل از سررسید مندرج در این اوراق به فروش رسانند و به نقدینگی موردنظر دست یابند.

۴. خزانه‌داری کل برای تأمین هزینه‌های جاری و کوتاه‌مدت دولت و مؤسسات دولتی می‌تواند اوراق خزانه اسلامی منتشر نماید.

۵. از طریق انتشار این اوراق، می‌توان بدهی‌های معوقه دولت به نظام بانکی، پیمانکاران، سازمان‌ها و نهادهای عمومی نظیر شهرداری‌ها، بیمه و تأمین اجتماعی را پرداخت نمود.

تا پیش از ورود بانک مرکزی به بازار خرید و فروش اسناد خزانه اسلامی، این اوراق صرفاً کارکرد ابزار مالی خواهد داشت، اما با ورود بانک مرکزی ابتدا سیاست انبساطی پولی سپس سیاست انقباضی پولی می‌تواند شکل گیرد.

اسلامی در سررسید، توسط وزارت امور اقتصادی و دارایی از محل درآمد عمومی همان سال قابل تأمین و پرداخت است. این حکم تا زمان تسویه اسناد یادشده به قوت خود باقی است.

۲. اسناد خزانه اسلامی از قابلیت دادوستد در بازار ثانویه برخوردار است و سازمان بورس و اوراق بهادار باید ترتیبات انجام معامله ثانویه آنها را در بازار بورس یا فرابورس فراهم کند.

۳. تعیین بانک‌های عامل برای توزیع و بازپرداخت اسناد خزانه اسلامی، پس از سررسید توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و وزارت امور اقتصادی و دارایی صورت می‌پذیرد.

۴. خرید و فروش این اوراق توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران ممنوع است.

۵. آیین‌نامه اجرایی این بند ظرف سه ماه از زمان تصویب این قانون توسط معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس‌جمهور، وزارت امور اقتصادی و دارایی و بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تهیه می‌شود و به تصویب هیئت وزیران می‌رسد.

ویژگی‌های اسناد خزانه اسلامی

۱. دارندگان این اوراق نظیر دارندگان اوراق قرضه و اسناد خزانه متعارف، هیچ‌گونه دخالتی در مدیریت فعالیت‌های اقتصادی دولت ندارند و تنها در سررسید مشخص می‌توانند با مراجعه به بانک‌های عامل مبلغ اسمی درج شده در این اوراق را دریافت دارند.

۲. دارندگان اسناد خزانه اسلامی می‌توانند بر اساس عرضه و تقاضای ایجادشده در بازار برای اوراق، قبل از سررسید، اوراق خود را مستقیماً به افراد حقیقی یا حقوقی

جمع بندی

مالکیت حقیقی بین دولت و این موارد، دینی در واقع وجود ندارد؛ بنابراین، وقتی دولت سندی را به بانک مرکزی یا شرکت یا بیمه دولتی می‌دهد و آنها در بازار می‌فروشند در حقیقت دولت توسط آنان از مردم استقراض با شرط زیاده می‌کند و این ریاست.

پیوست‌ها

پیوست ۱: استفتا از مراجع تقلید

متن استفتا

۱. آیا مجاز است در قراردادی به جای مبلغ نقد، اوراق به طرف معامله داده شود که حکایت از بدهی کارفرما به طرف معامله دارد و سررسید آن اوراق نیز حداکثر یک سال باشد؟

۲. آیا می‌توان قبل از زمان سررسید، این اوراق را به قیمتی کمتر از قیمت آن در زمان سررسید خریداری نمود؟

۳. در صورت مجاز بودن خرید و فروش این اوراق به قیمتی کمتر در بار اول، آیا برای دفعات دیگر خرید و فروش این اوراق مجاز است؟

پاسخ مراجع بزرگوار تقلید (به ترتیب حروف الفبا)

آیت‌الله رضوانی: در صورتی که قرارداد در ضمن عقد خارج لازم شرط شود مقرارت مرقوم بی‌اشکال است، وگرنه صحیح نیست.

آیت‌الله علوی گرگانی: در پاسخ به سؤال اول، اگر این اوراق در عرف بازار دارای بها باشد و اعتبار داشته باشد، مثل چک، می‌توان به جای پول نقد به طرف معامله تحویل داد و مدت سررسید آن براساس توافق طرفین می‌باشد. در پاسخ به سؤال دوم، اگر فروشنده بخواهد به قیمت کمتر بفروشد، مانعی ندارد. در پاسخ به سؤال سوم،

ابزارهای مالی اسلامی باید دربرگیرنده دو ویژگی اصلی «غیرربوی بودن» و «کارآمدی» باشند. یکی از مهم‌ترین ابزارها برای تأمین کسری بودجه دولت، اسناد خزانه است، اما به علت وجود بهره در این نوع اوراق بهادار، اسناد خزانه متعارف ربوی بوده و قابل کاربرد در نظام مالی اسلامی نیست. دولت‌های اسلامی می‌توانند با استفاده از اسناد خزانه اسلامی کسری بودجه‌های مقطعی و کوتاه‌مدت خود را تأمین مالی کنند. با انتشار این اوراق در کنار دیگر اوراق بهادار اسلامی، می‌توان منابع خرد و کوتاه‌مدت را جمع‌آوری کرده و به سمت هدف‌های کلان اقتصادی جامعه هدایت کرد. بنابراین، از نظر شرعی می‌توان به نتایج ذیل رسید:

۱. انتشار اسناد خزانه برای بدهی‌های دولت به پیمانکاران، شرکت‌ها، بانک‌ها و بیمه‌های خصوصی اشکال شرعی ندارد.

۲. انتشار اسناد خزانه برای بدهی‌های دولت به بانک‌های دولتی، در صورتی که تسهیلات اعطایی بانک‌ها به دولت، از محل سپرده‌های سرمایه‌گذاری باشد، اشکال شرعی ندارد.

۳. انتشار اسناد خزانه برای بدهی‌های دولت به بانک‌های مختلط در صورتی که تسهیلات اعطایی بانک‌ها به دولت، از محل سپرده‌های سرمایه‌گذاری باشد، اشکالی شرعی ندارد.

۴. انتشار اسناد خزانه برای بدهی‌های دولت به بخش عمومی غیردولتی مانند سازمان تأمین اجتماعی و شهرداری‌ها اشکال شرعی ندارد.

۵. انتشار اسناد خزانه برای بدهی‌های دولت به بانک مرکزی، شرکت‌های دولتی و بیمه‌های دولتی اشکال شرعی دارد؛ چون در این موارد، به جهت عدم تفکیک

مانعی ندارد.

غیردولتی مانند سازمان تأمین اجتماعی و شهرداری‌ها اشکالی ندارد.

آیت‌الله فاضل لنکرانی: در پاسخ به سؤال اول، مانعی ندارد. در پاسخ به سؤال دوم، بلی، فروش طلب به قیمت کمتر مانعی ندارد. در پاسخ به سؤال سوم، بله، فروش مکرر آن اشکال ندارد.

- انتشار اسناد خزانه برای بدهی‌های دولت به بانک مرکزی، شرکت‌های دولتی و بیمه‌های دولتی اشکال شرعی دارد، چون در این موارد، به جهت عدم تفکیک مالکیت حقیقی بین دولت و این موارد، دینی در واقع وجود ندارد؛ بنابراین، وقتی دولت سندی را به بانک مرکزی یا شرکت یا بیمه دولتی می‌دهد و آنها در بازار می‌فروشند در حقیقت، دولت توسط آنان از مردم استقراض با شرط زیاده می‌کند و این ریاست.

آیت‌الله مکارم شیرازی: هرگاه مورد معامله از تمام جهات مشخص و موجود باشد، پرداختن وجه آن به صورت اوراق بهادار، یعنی چک و مانند آن، مانعی ندارد و بعداً می‌توان آن چک را به مبلغ کمتری مصالحه کرد و گیرنده نیز می‌تواند آن را به مبلغی بفروشد.

۲. نسبت به بدهی‌های سررسیدشده و سررسید گذشته نمی‌توان برای تأخیر آنها بر مبلغ بدهی افزود؛ چون ربا پیش می‌آید، نسبت به این نوع بدهی، می‌توان به ارزش اسمی بدهی اسناد سه ماهه، شش ماهه و یک ساله داد، طلبکار می‌تواند اسناد را قبل از سررسید بفروشد (تنزیل نماید) یا در سررسید وصول نماید.

آیت‌الله موسوی اردبیلی: دادن اوراق که در واقع سند بدهکاری است اشکال ندارد، کما اینکه اصل قرارداد و معامله در صورتی که واجد سایر شرایط باب معاملات که در رساله ذکر شده باشد اشکال ندارد. خرید و فروش مافی‌الذمه به ثمن نقد کمتر و تکرار آن اشکال ندارد.

۳. در قراردادهایی که بندی به عنوان وجه التزام شرط شده است، مبلغ بدهی عبارت است از مجموع مبلغ قرارداد به اضافه وجه التزام‌های تأخیر، بنابراین، دولت بایستی برای این نوع بدهی‌ها به میزان مبلغ قرارداد به اضافه وجه التزام اسناد تحویل طلبکار دهد.

پیوست ۲: مصوبات کمیته فقهی سازمان بورس و پیرامون اسناد خزانه اسلامی

۴. دولت می‌بایست پیش‌بینی لازم در بودجه‌های سنواتی داشته باشد تا اسناد سررسیدشده را پرداخت نماید.

کمیته فقهی سازمان طی سه جلسه، روی ابعاد مختلف اسناد خزانه اسلامی بحث، و به نتایج زیر رسید (نظریه، ۱۳۸۴):
۱. بدهی‌های دولت به چند گروه تقسیم می‌شوند که از نظر فقهی حکم متفاوت دارند.

پیوست ۳: آیین‌نامه اجرایی اسناد خزانه اسلامی

آیین‌نامه اجرایی بند (۴۲) قانون بودجه سال ۱۳۹۲ کل کشور شماره ۱۵۵۳۳۲/ت/۴۹۶۹۱ هـ ۱۳۹۲/۱۰/۱
آیین‌نامه اجرایی بند (۴۲) قانون بودجه سال ۱۳۹۲ کل کشور وزارت امور اقتصادی و دارایی - معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس جمهور
بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران
هیئت وزیران در جلسه مورخ ۱۳۹۲/۹/۱۷ بنا به پیشنهاد شماره ۵۱/۶۲۹۸/۱۰۱۴۳ مورخ ۱۳۹۲/۷/۷ وزارت امور اقتصادی و

- انتشار اسناد خزانه برای بدهی‌های دولت به پیمانکاران، شرکت‌ها، بانک‌ها و بیمه‌های خصوصی اشکالی ندارد.
- انتشار اسناد خزانه برای بدهی‌های دولت به بانک‌های دولتی، در صورتی که تسهیلات اعطایی بانک‌ها به دولت، از محل سپرده‌های سرمایه‌گذاری باشد، اشکالی ندارد.
- انتشار اسناد خزانه برای بدهی‌های دولت به بانک‌های مختلط در صورتی که تسهیلات اعطایی بانک‌ها به دولت، از محل سپرده‌های سرمایه‌گذاری باشد، اشکالی ندارد.
- انتشار اسناد خزانه برای بدهی‌های دولت به بخش عمومی

دارایی و به استناد تبصره (۵) بند (۴۲) قانون بودجه سال ۱۳۹۲ کل کشور، آیین‌نامه اجرایی بند یادشده را به شرح زیر تصویب نمود:

آیین‌نامه اجرایی بند (۴۲) قانون بودجه سال ۱۳۹۲

کل کشور

ماده ۱. اصطلاحات مندرج در این آیین‌نامه در معانی مشروح زیر به کار می‌روند:

الف. اسناد خزانه اسلامی: اسناد با نام یا بی‌نامی که دولت به منظور تسویه بدهی‌های مسجل خود با حفظ قدرت خرید بابت طرح‌های تملک دارایی‌های سرمایه‌ای با قیمت اسمی و سررسید معین به طلبکاران غیردولتی واگذار می‌نماید. این اسناد معاف از مالیات می‌باشند.

ب. حفظ قدرت خرید: مبلغی معادل نرخ سود علی‌الحساب اوراق مشارکت دولت که در این مرحله بیست درصد به ازای یک سال تأخیر در پرداخت طلب قطعی شده به مبلغ بدهی مسجل شده اضافه می‌شود.

ج. بدهی مسجل: بدهی قابل پرداخت دولت به پیمانکاران غیردولتی طرف قرارداد در طرح‌های تملک دارایی‌های سرمایه‌ای که به استناد ماده (۱۹) قانون محاسبات عمومی کشور ایجاد و با توجه به ماده (۲۰) قانون مذکور تسجیل شده و به تأیید ذی‌حساب و رئیس دستگاه اجرایی ذی‌ربط رسیده باشد.

د. طلبکاران غیردولتی: پیمانکاران غیردولتی طرف قرارداد با وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی به منظور اجرای طرح‌های تملک دارایی‌های سرمایه‌ای مندرج در قوانین بودجه سنواتی.

ه. قیمت اسمی: قیمتی که در متن اسناد نوشته شده و دولت پرداخت آن را در سررسید تضمین نموده است.

و. قیمت روز: قیمت اسناد خزانه اسلامی در بازار ثانویه که برحسب مقتضیات عرضه و تقاضا تعیین می‌گردد.

ز. بازار ثانویه: بورس اوراق بهادار تهران یا فرابورس ایران.

ح. تسویه بدهی: تسویه دفتری و وجه التزام طلبکاران غیردولتی طرف قرارداد طرح‌های تملک دارایی‌های سرمایه‌ای توسط دولت در قبال ارائه اسناد خزانه اسلامی موضوع این

آیین‌نامه.

ط. ابزار مالی: هر نوع ورقه یا مستندی که متضمن حقوق مالی قابل نقل و انتقال برای مالک عین و یا منفعت آن باشد، موضوع بند (۲۴) ماده (۱) قانون بازار اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۸۴.

ی. بانک عامل: بانک دولتی که از طرف ناشر نسبت به عرضه اسناد، پرداخت اصل قیمت اسمی اسناد پس از سررسید و انجام سایر امور مربوط، طبق قرارداد عاملیت مبادرت می‌ورزد.

ک. ناشر: وزارت امور اقتصادی و دارایی که به نمایندگی از دولت اجازه انتشار اسناد خزانه اسلامی را دارد.

ل. پیمانکاران: مشاوران، سازندگان و تأمین‌کنندگان تجهیزات طرح‌های تملک دارایی‌های سرمایه‌ای و همچنین شخص حقیقی یا حقوقی که سوی دیگر امضاکننده پیمان است و اجرای موضوع پیمان را بر اساس اسناد و مدارک پیمان، به عهده گرفته است. نمایندگان و جانشینان قانونی پیمانکار، در حکم پیمانکار می‌باشند.

ماده ۲. واگذاری اسناد خزانه اسلامی با حفظ قدرت خرید با سررسیدهای یک، دو و سه ساله به منظور تسویه بدهی مسجل خود بابت طرح‌های تملک دارایی‌های سرمایه‌ای (مطابق ماده (۲۰) قانون محاسبات عمومی کشور) و به قیمت اسمی تا سقف شصت هزار میلیارد ریال به طلبکاران غیردولتی مجاز است. اسناد مزبور به عنوان ابزار مالی موضوع قانون بازار اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران محسوب شده و با امضای وزیر امور اقتصادی و دارایی صادر می‌شود. سقف واگذاری اسناد یادشده در مرحله اولیه به میزان ده هزار میلیارد ریال با سررسید یک ساله خواهد بود.

ماده ۳. سازوکار و شیوه‌نامه اجرایی این آیین‌نامه شامل تعیین قیمت اسمی و تعداد هر سری از قطعات اسناد خزانه، تاریخ و روش واگذاری، اولویت‌بندی طلبکاران غیردولتی برای واگذاری اسناد، انتخاب چند بانک دولتی به عنوان بانک عامل و نحوه تسویه حساب مطالبات مربوط توسط هیئتی متشکل از نمایندگان وزارت امور اقتصادی و دارایی، معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس‌جمهور و بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران ظرف یک ماه

موظف است با هماهنگی هیئت موضوع ماده (۳) اعتبارات لازم را جهت بازپرداخت قیمت اسمی اسناد خزانه اسلامی در سررسید و هزینه‌های چاپ و حق عاملیت طی ردیف خاصی در لوائح بودجه سالانه کل کشور منظور نماید. اعتبار مزبور تخصیص یافته تلقی شده و خزانه‌داری کل کشور موظف است در زمان سررسید قیمت اسناد مزبور را از طریق بانک عامل پرداخت نماید و چنانچه ردیف یادشده به هر دلیل در لایحه بودجه منظور نشده و یا اعتبار آن کفایت نکرد، خزانه‌داری کل کشور موظف است از سرجمع بودجه عمومی قیمت اسمی اسناد مزبور را در سررسید پرداخت نماید. کل وجوه پرداختی با اعلام خزانه‌داری کل کشور از محل ردیف خاصی توسط معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس‌جمهور در بودجه همان سال تأمین و ابلاغ خواهد شد.

ماده ۱۱. اسناد خزانه اسلامی بازپرداخت‌شده موضوع این آیین‌نامه توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران امحا خواهد شد.

ماده ۱۲. هزینه‌های چاپ و حق عاملیت توسط وزارت امور اقتصادی و دارایی از محل اعتبارات موضوع ماده (۱۱) پرداخت می‌گردد.

ماده ۱۳. دادوستد ثانویه اسناد خزانه اسلامی پس از تخصیص اولیه به طلبکاران غیردولتی، صرفاً از طریق بورس یا فرابورس امکان‌پذیر است. سازمان بورس و اوراق بهادار مکلف است تمهیدات لازم را برابر قوانین و مقررات مربوط در خصوص پذیرش و انجام معامله اسناد خزانه موضوع این آیین‌نامه در بورس و یا فرابورس به عمل آورد.

ماده ۱۴. خزانه‌داری کل کشور مجاز است هر زمان قبل از سررسید با تأمین وجه، اسناد خزانه اسلامی را در بازار ثانویه (بورس یا فرابورس) به قیمت روز بازخرید نماید. اسناد بازخریدشده قابل توزیع مجدد نبوده و مطابق ماده (۱۲) این آیین‌نامه امحا می‌گردد.

معاون اول رئیس‌جمهور - اسحاق جهانگیری

پس از ابلاغ این آیین‌نامه تعیین می‌شود. مسئولیت دبیرخانه هیئت مذکور به عهده وزارت امور اقتصادی و دارایی است.

ماده ۴. چاپ اسناد خزانه اسلامی بر روی کاغذ مخصوص که مشخصات آن به تأیید هیئت مذکور می‌رسد. در شرکت سهامی چاپخانه دولتی ایران و تحت نظر هیئت نظارت چاپ اوراق بهادار انجام می‌شود. اسناد یادشده پس از چاپ با تنظیم صورت مجلس تحویل بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران خواهد شد.

ماده ۵. اقدامات لازم در خصوص ترخیص و حمل کاغذ به انبار، شمارش و کسری احتمالی کاغذ، تحویل کاغذ به چاپخانه برای چاپ اسناد خزانه اسلامی، امحای لوازم چاپ و ضایعات و باطله‌های کاغذ، تسویه حساب کاغذ دریافتی توسط چاپخانه و سایر موارد نظارتی مربوط بر اساس مفاد آیین‌نامه اجرایی ماده (۴۶) قانون محاسبات عمومی کشور موضوع تصویب نامه شماره ۴۴۴/ت/۴۰۹. مورخ ۱۳۶۸/۴/۲۸ هیئت وزیران و اصلاحات بعدی آن انجام خواهد گرفت.

تبصره. اسناد خزانه اسلامی واگذار نشده در پایان هر دوره توسط بانک عامل به بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران اعاده و به منظور امحای تحویل کمیسیون موضوع ماده (۱۶) آیین‌نامه مذکور خواهد شد.

ماده ۶. نام و مشخصات خریداران اسناد در موقع واگذاری توسط بانک عامل در ظهر آن درج می‌گردد.

ماده ۷. بانک عامل مکلف است صورت اسناد خزانه اسلامی واگذارشده را با ذکر مشخصات موردنظر هیئت موضوع ماده (۳) تا پایان هر ماه به دبیرخانه هیئت مذکور اعلام نماید.

ماده ۸. اسناد خزانه اسلامی پس از سررسید از طریق شعب بانک عامل در وجه دارنده یا مالک اسناد قابل پرداخت است.

ماده ۹. قیمت اسمی اسناد خزانه اسلامی واگذارشده در سررسید در اختیار بانک عامل قرار می‌گیرد. پرداخت قیمت اسمی اسناد خزانه اسلامی مشمول مرور زمان نخواهد بود و دارنده یا مالک آن می‌تواند هر زمان پس از سررسید به بانک عامل مراجعه و صرفاً قیمت اسمی اسناد را دریافت نماید.

ماده ۱۰. معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس‌جمهور

- چارجوب بانکداری بدون ربا؛ مطالعه موردی: اسناد خزانه اسلامی، تهران، پژوهشکده پولی و بانکی.
- محقق حلی، نجم‌الدین جعفر بن حسن، ۱۴۰۸ق، **شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام**، قم، اسماعیلیان.
- محمد میرزایی، حمید، ۱۳۸۰، «سیستم‌های مالی اسلامی»، بانک و اقتصاد، ش ۱۹، ص ۲۰-۲۴.
- مقدسی، محمدرضا، ۱۳۷۳، **سیاست‌های پولی: انتخاب ابزاری به عنوان جایگزین**، تهران، معاونت امور اقتصادی وزارت امور اقتصادی و دارایی.
- منه‌اج الصالحین، ۱۴۳۰ق، بیروت، دارالفکر.
- موسویان، سیدعباس، ۱۳۸۷، **ابزارهای مالی اسلامی (صکوک)**، چ دوم، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- _____، ۱۳۸۹، «امکان‌سنجی فقهی تشکیل بازار بین‌بانکی در بانکداری اسلامی»، **اقتصاد اسلامی**، ش ۳۸، ص ۸۹-۱۱۸.
- موسوی خمینی، سیدروح‌الله، ۱۳۷۹، **تحریر الوسیله**، قم، دارالعلم.
- نظریور، محمدنقی، ۱۳۸۴، «اوراق بهادار استصناع (سفارش ساخت) ابزاری برای سیاست پولی»، **اقتصاد اسلامی**، ش ۲۰، ص ۸۱-۱۱۰.
- _____، ۱۳۸۹، **صکوک استصناع ابزاری برای اعمال سیاست پولی**، مرکز پژوهش‌های مجلس.
- وزارت الاوقاف و الشؤون الاسلامیه، ۱۴۱۴ق، **الموسوعة الفقهیه الكويتیه**، کویت، بی‌نا.
- منابع**
- قانون برنامه پنجم توسعه اقتصادی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰-۱۳۹۴).
- قانون محاسبات عمومی (مصوب ۱۳۶۶).
- ابن‌ادریس حلی، محمد بن منصور، ۱۴۱۰ق، **السرائر الحساوی** **لتحریر الفتاوی**، قم، جامعه مدرسین.
- اردبیلی، احمد بن محمد، ۱۴۰۳ق، **مجمع الفوائد و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان**، قم، جامعه مدرسین.
- بحرانی، آل‌عصفور، یوسف بن احمد، ۱۴۰۵ق، **الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة**، قم، جامعه مدرسین.
- جهانخانی، علی و علی پارسائیان، ۱۳۷۴، **بورس اوراق بهادار**، تهران، دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.
- حلی، حسن بن یوسف، ۱۴۱۴ق، **تذکره الفقهاء**، قم، مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
- رحیمی، زهرا، ۱۳۸۱، **بررسی آثار اقتصادی انتشار اوراق مشارکت و روش‌های گسترش کاربرد آن در تأمین مالی**، تهران، پژوهشکده پولی و بانکی.
- زحیلی، وهبه، ۱۴۰۹ق، **الفقه الاسلامی و أدلته**، چ سوم، دمشق، دارالفکر.
- _____، ۲۰۰۲م، **المعاملات المالية المعاصرة**، دمشق، دارالفکر.
- صالح‌آبادی، علی، ۱۳۸۴، «بررسی اوراق قرضه اسلامی در مالزی از دیدگاه فقه امامیه»، **دین و ارتباطات**، ش ۲۵، ص ۹۵-۱۱۴.
- عاملی، زین‌الدین بن علی (شهید ثانی)، ۱۴۱۰ق، **الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة**، قم، کتابفروشی داوری.
- _____، ۱۴۱۳ق، **مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام**، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- عاملی، محمد بن مکی (شهید اول)، ۱۴۱۷ق، **الدروس الشرعیة فی فقه الإمامیه**، قم، جامعه مدرسین.
- فاضل مقداد، عبدالله سیوری، ۱۴۰۴ق، **التنقیح الرائع لمختصر الشرائع**، قم، کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی.
- فرجی، یوسف، ۱۳۷۷، **پول، ارز و بانکداری**، چ دوازدهم، تهران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی.
- قضاوی، حسین و حسین بازمحمدی، ۱۳۹۰، **عملیات بازار باز در**